

## BÜYÜK SELÇUKLU SERAMİKLERİNDE KADIN MÜZİSYENLER

### WOMEN MUSICIANS ON THE GREAT SELJUK CERAMICS

*Feyzan GÖHER VURAL\**

#### **Özet:**

Tarihi ve kültürel olayların aydınlatılmasında, pek çok kaynaktan yararlanmak mümkündür. Plastik sanatlara ait objeler de bunların içinde yer alır. Büyük Selçuklu seramikleri, sanatsal değerlerinin yanı sıra, üzerlerindeki zengin dekorlarla Türk tarihi, kültürü ve müziği açısından son derece önemli bilgiler barındırırlar. Müzikli sahnelerin sıkça işlendiği Selçuklu seramiklerinde kadın müzisyenler, çaldıkları çalgılar ve bu sahnelerdeki konumları ile dikkat çekmektedir.

Müzik, tüm insanlığın ortak ürünü ve ifade aracı olsa da, toplumdaki cinsiyet ayrımı, gerek besteci gerekse icracı olarak kadının erkekten daha arka planda görülmesine neden olmuştur. Bununla birlikte kadın, tarih boyunca müzik sanatının içinde var olmuş; bilhassa Türkler gibi kadına büyük değer veren toplumların müziksel yaşamlarında yer almışlardır. Büyük Selçuklu seramiklerine yansıyan müzisyen kadınlar da bu durumu yansıtmaktadır.

Bu araştırmada çeşitli müzeler ve koleksiyonlarda yer alan Büyük Selçuklu seramikleri üzerindeki dekorlar incelenerek, Selçuklu müziğinde kadının yer alma durumu, çaldığı çalgılar ve müzikli sahnelerdeki konumu saptanarak, yorumlanmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Müzik, Büyük Selçuklu Devleti, Kadın, Seramik, Seramik Dekorları.

#### **Abstract:**

It is possible to make use of many resources for illuminating historical and cultural events. The plastic art objects are also included in this resources. The Great Seljuk ceramics and rich decors on them are very important for Turkish history, Turkish culture and Turkish music as well as their artistic value. It is notable that women musicians, their musical instruments and their status on The Great Seljuk ceramics.

Music is all of humanity's common product and means of expression; notwithstanding, women as composers and performers have taken place in the background of the men because of gender discrimination in societies. However,

---

\* Doç. Dr., Niğde Üniversitesi Türk Musikisi Devlet Konservatuarı Müzikoloji Bölümü - Niğde  
feyzan\_goher@yahoo.com

women have been in the art of music throughout history, especially in societies which values the women as Turks.

Great Seljuk ceramics and decors on them which are located in various museums and collections have been investigated and involvement of women in Seljuk music, their musical instruments and their positions in music scenes have been determined in this research.

**Key words:** Music, The Great Seljuk, Woman, Ceramics, Ceramic Decors.

## GİRİŞ

Seramik sanatının günümüzdeki yapısına kavuşması, yüzyıllarca süren bir yolculuğun sonucudur. Bu serüven, seramiğin günlük kullanım eşyası olmaktan çıkıp, bir sanat nesnesi olma yolunda hızla ilerleyişinin bir resmidir (Tizgöl, 2008, s. 90). En eski çağlardan günümüze kadar gelmiş olan sağlam veya parçalanmış çeşitli seramik formlar ve kalıntıları, uygarlıkların yaşayış biçimlerini, kültürel, dinsel ve sosyoekonomik yapılarını aydınlatan önemli kaynaklardır (Sevim, 2003, s. 1-2). Büyük Selçuklulara ait seramik eserler de dünya seramik tarihinde çok önemli bir yere sahip olmanın yanı sıra, Selçuklu tarihi ve kültürüne ilişkin değerli bilgiler barındırırlar.

Türkler tarihleri boyunca çeşitli nedenlerle göç etmek durumunda kalmışlardır. X. yüzyılda başlayan Türk göçü ise hem Türk, hem İslam hem de dünya tarihi açısından önemli olaylara neden olmuştur. Bu göç dalgasının en önünde bulunan Oğuzlar'ın Kınık boyundan Selçuk Bey ve yanındakilerin Cend'e göçü ve ardından Tuğrul ile Çağrı Beylerce kurulan Büyük Selçuklular, bu bölgedeki kültürel yaşamı derinden etkilemişlerdir. Selçuklular, Orta Asya'dan getirdikleri sanat anlayışı ve seramik teknikleri ile geldikleri bölgenin de kimi etkilerini birleştirerek, son derece nitelikli ve zengin dekorlu eserler ortaya koymuşlardır.

Büyük Selçuklu Devleti, Fars seramik üretiminde önemli değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur. İran'da Rey, Kaşan, Sultanabad, Nişabur; Suriye'de Rakka gibi merkezlerde sıralı bezemeler, sırüstü lüster dekorları ve sırüstü çok renkli bezemeler gibi önemli teknikler geliştirilmeye başlanmıştır (Lane, 1965, s. 29; Başeğit, 2008, s. 18). Bu seramik dekorları, kültürel bir ayna gibidir.

Büyük Selçuklular döneminde üretilen seramikler, üzerlerindeki dekorlarla paha biçilmez bir kıymete sahiptir. Bilhassa Moğol akınları sonucunda minyatürler ve daha pek çok tarihi belgenin yok olduğu düşünüldüğünde, zamana karşı direnç gösterme gücü yüksek olan seramiklerin taşıdığı bilgiler, daha büyük önem kazanmaktadır. Selçuklu

seramiklerinin bir bölümü, minyatürleri aratmayacak denli incelikli dekorlarla doludur. İslamiyet'te insan figürünün yansıtılmasına yönelik karşı çıkışa rağmen, Büyük Selçuklu eserlerinde, Uygur minyatürleri gibi incelikle işlenmiş pek çok insan figürü görülür. Çeşitli müzikli sahnelerinde yer alan kadınlar da bunların içindedir.

Selçuklular'da kadın, taht, şölen, av, eğlence, raks, çalgı, aşk, sohbet konularını aksettiren çeşitli sahnelerde, destanlardan, masallardan, şiirlerden ilham alan tasvirlerde sık sık karşımıza çıkar. Seramik eserlerde de durum aynıdır Seramiklere yansıyan Selçuklu kadını İslam dünyasında yeni bir anlayışın ürünüdür. İran'da Büyük Selçuklu kadın tasvirlerinde kadının statüsü değişir ve Orta Asya'ya kadar uzanan daha önceki Türk devletlerinin izinde şekillenir (Öney, 2008, s. 58). Bir başka anlatımla Orta Asya Türklerinde kadına verilen büyük değer, Selçuklu seramiklerinde de hissedilir.

Türklerin kadına verdiği değer, binlerce yıla dayanmaktadır. Örneğin Hunlarda kadının gerek toplumsal yaşamda, gerekse yönetimde söz sahibi olduğu, erkekle birlikte ailenin bütün etkinliklerine katıldığı bilinmektedir (Eberhard, 2002, s. 538; Balaban, 2006, s. 40). Kök Türklerde de kadına karşı davranışlarda dikkat çekecek ölçüde bir saygı vardı. Çadıra giren oğulun önce anaya, sonra babaya selam vermesi bu durum göstergelerinden birisidir (Gumilev, 1999, s. 112). Bu devirde Türk kadınının toplumdaki yeri, onların müzisyenlik mesleğini yapmaları ile de açıktır. Muhammet Sayrami'nin Çin kaynaklarına dayanarak yazdığı eserinde, Pey Abla isimli kadın bir müzisyenden söz edilmektedir. Tahminen 690 yılında Kaşgar'da doğan Pey Abla, 715 yılında Changan'e gitmiş ve Çin'de pek çok müzisyen ve dansçı yetiştirmiştir (İnayet, 2002, s. 49). Uygur devletinde de kadınlar önemli bir yere sahipti. Kağanlar gibi onların eşleri olan katunlar da (hanım/kadın) töre ile katunluk tahtına oturlardı (Mackerras, 1968, s. 120). Manas Destanı'ndan Dede Korkut Hikâyelerine kadar pek çok Türk anlatısı da kadına verilen değeri gösteren ifadelerle doludur. Elbette örnekler çok sayıda arttırılabilir. Kadının sahip olduğu binlerce yıla dayanan bu konum, Türkler İslamiyet'i seçtikten sonra kimi değişikliklere uğrasa da, devam etmiştir. Müslüman dünyasının ortasında kurulan Mısır Türk Sultanlığı'nın başına kısa süreli de olsa bir kadının geçebilmesi (Şecerüddürr) bunun en güzel göstergelerinden birisi değil midir? Benzer şekilde Selçuklular'da da kadın toplum için önemli konumda olamaya devam etmiştir.

Yukarıda söz edildiği gibi kökeni Orta Asya'ya dayanan gelenekler, Büyük Selçuklu Devleti'nde de sürdürülmüş; kadınlar erkeklerle birlikte ava, seferlere, savaşımlara, dini, siyasi, iktisadi faaliyetlere katılmışlardır. Selçuklu kadınları çeşitli devlet işlerinde etkili olmakta ve emirlerinde şahsi hizmetlerini gören hizmetlileri bulunmaktaydı. En kıdemli unvanı alan Terken hatunlar, eşlerinin veya oğullarının yokluğunda naibe olabiliyordu.

Hükümdarın kız çocuklarına da çok itibar ediliyor ve Melike unvanı veriliyordu (Öney, 2008, s. 58-59). Selçuklu seramiklerinde kadının sahip olduğu konum da bu ayrıcalıklı öneme dayanıyordu. XII. yüzyıl ve bölgede Selçuklu etkilerinin devam ettiği XIII. yüzyıl başlarına ait seramiklerdeki kadın müzisyenlere ilişkin bulgular ise aşağıda sunulmuştur.

### 1. KADIN MÜZİSYEN FİGÜRLERİ BARINDIRAN BÜYÜK SELÇUKLU SERAMİKLERİNE ÖRNEKLER

Kadın müzisyen figürleri, Selçuklu seramiklerinde çeşitli sahnelerde karşımıza çıkar. İlk olarak Büyük Selçuklu seramiklerinde sık konu edilen bir av sahnesinden söz edelim.



**Resim 1:** Selçuklu dönemi altın yıldızlı seramik kâse - XII-XIII. yy.  
Keşan/İran - Güney Avustralya Sanat Galerisi

Resim 1’de, figüratif açıdan benzer örnekleri çalışmanın devamında da sunulan seramik bir eser görülmektedir. Bu, av sahnesi konulu bir eserdir. Selçuklu kadının erkekle birlikte avlandığı bilinmektedir. Selçuklular’da saray soylularının, sultanın avlanması önemli bir spor ve eğlence sayılıyordu. Av sonunda şölenler, müzikli ziyafetler verilirdi (Öney, 2008, s. 63).

Bu seramik kâsede yer alan figürler, Batılı ve Farsî pek çok kaynağa göre, Sasanî kralı Bahram Gur ve çeng çalan müzisyeni Azadeh’dir (Ettinghausen, 1970, s. 122). Elinde hemen her zaman bir müzik aleti olarak resmedilen bu figür, kimi kaynaklarda ise Venüs olarak belirtilir.

Sümerlerin aşk ve savaş tanrıçası İştâr, Antik Yunan mitolojisinde aynı özelliklere sahip tanrıça Afrodit olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrıça Afrodit, Roma panteonunda tanrıça Venüs’e dönüşmüştür (Beşiroğlu ve Koçhan, 2008, s. 131). Babil kültüründe önemli bir kült merkezi olan Harran’da bulunan Venüs tapınağında genç kızlar birer müzik aleti çalarak ibadet ederlerdi. Böylece kadınsı özelliklerin her zaman önce çıktığı Venüs

(Çaycı, 2002, s. 87), plastik sanatlara yansırken de kadın figürü ile simgeleştirilmiştir. Söz konusu figür pek çok Selçuklu seramiğinde yer almaktadır.



**Resim 2:** Selçuklu dönemi seramik kâse- XII-XIII. yy. - Kaşan/ İnan Minai tekniği- Brooklyn Museum



**Resim 3:** Selçuklu dönemi seramik kâse XII-XIII. yy. Kaşan/İnan - Minai tekniği The Metropolitan Museum of Art

Türk kozmolojisi ve astrolojisinde Zühre (Venüs) en önemli göksel unsurlardan birisi olmuş; kimi Türk boylarında uğurlu sayılmıştır. Pek çok medeniyette bol ışık saçması nedeniyle geçmiş dönemlerde güzellik kavramı ile özdeşleştirilmiştir (Çaycı, 2002, s. 26). Kadın kimliği ile simgeleştirilmesi de bununla bağlantılı olmalıdır.

Yukarıda yer alan kompozisyonlardaki figürlerin Türk mitolojisindeki savaş tanrısı Kızagan (Deveci, 2013, s. 802) ya da Mars ve Venüs (Çolpan) olduğuna dair görüşler dikkate değerdir. Öney ise (2008) bu sahnenin İnan edebiyatından ilham alındığını belirtir. Bize göre de araştırmamızda sık yer alan bu kompozisyon, İnan edebiyatı etkileri taşır. Kozmoloji konulu eserlerde yer alan müzisyen Venüs ile bu kompozisyondaki müzisyen Azade, zaman içinde benzeşmiş olmalıdır. Türk astrolojisinde önemli bir gezegen olan Venüs'e ilişkin müzisyen kadın simgesi, astrolojik unsurları barındıran seramik eserlerde detaylı olarak işlenmiştir.

Resim 1-9 arasındaki benzer kompozisyonlarda kadın müzisyenin çaldığı çalgı, "çeng"dir. Bu çalgı, arp tipinde, ekseriyetle dik ve yukarı çıkan gövde tarafı kavisli, aşağı tarafında düz kolu olan bir yapıdadır. Genellikle 24 veya 34 çift ya da tek tele sahip olan çeng (Uslu, 2011, s. 59), açık arp türüne aittir. Açık arpları, kavisli (arched) ve köşeli (angular) olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Köşeli arpların boyun kısmı rezonatör ile keskin bir açı yaparken, kavisli arplar daha yumuşak bir eğime sahiptir (Hornbostel ve Sachs, 1984, s. 131). Selçuklu seramiklerinde görülen çengler, köşeli arp türüne dâhildirler.

Hun Arpı/Çengi<sup>1</sup> ile başlayarak takip edebildiğimiz Türklere ait bu geçmiş, Kök Türkler, Uygurlar, Karahanlılar'ın ardından Selçuklular'da da devam etmiştir. Çengin Büyük Selçuklu Devleti'nde çok sevilen ve icra edilen bir çalgı olduğunu, onlara ait seramik eserleri inceleyerek de söylemek mümkündür. Selçuklu seramiklerinde çeng, pek çok kez kadın bir figürün elinde görülmektedir.



**Resim 4:** Selçuklu dönemi seramik kâse  
1175-1220 Sava/İran - Minai tekniği  
Philadelphia Art Museum



**Resim 5:** Selçuklu dönemi seramik  
kâse- XII-XIII. yy. - İran  
The Metropolitan Museum of Art

Çeng, eğlence sahnelerinde yer alan bir çalgı olmakla birlikte, Venüs (Zühre) gezegeninin bir simgesi olarak da (And, 2011, s. 353) sık sık eserlerde yer alır. Türklerin bu çalgıyı eskiden beri çok sevmeleri, diğer başka medeniyetler gibi Venüs gezegenini müzisyen kadın figürü ile simgeleştirmiş olmaları ve Büyük Selçuklular'ın buldukları coğrafyadaki İran edebiyatında çeng çalan Azade'nin de etkisi ile bu çalgıya pek çok Selçuklu eserinde rastlamak mümkün olmuştur.

<sup>1</sup> Hun arpı ile ilgili detaylı bilgi için bk. (Göher Vural, 2016).



**Resim 6:** Selçuklu dönemi seramik tabak. XIII. yy. İran - Pergamon Museum



**Resim 7:** Frizden bir parça XII-XIII. yy. Kaşan/İran - Lüster tekniği Victoria & Albert Museum

Yukarıda da örnekleri sunulan çeng çalan kadın figürü, benzer kompozisyonlarda dünyanın çeşitli müzelerinde görülebilmektedir. Resim 7, 8 ve 9'da görüldüğü üzere, çeng çalan Azade ya da Venüs, Büyük Selçuklular'a ait mimari dekorasyon öğelerinde de yer almıştır. Bu figür, kimi zaman çok renkli bir çinide, kimi zamansa sadece kabartma olarak yeşil renkli bir çinide karşımıza çıkmaktadır. Mimari dekorasyonda kullanılmış olan bu eserler, Paris'teki Louvre ve Londra'daki Victoria & Albert Müzelerinde sergilenmektedir.



**Resim 8 ve Resim9:** Selçuklu mimari dekorasyon öğeleri XII-XIII. yy. - İran - Louvre Museum

Selçuklular'a ait eserlerde çeng çalan figür sadece Azade ya da Venüs değildir. Çeng çalan kişilere diğer kompozisyonlarda da rastlanır. Aşağıda buna örnekler sunulmuştur.





**Resim 10:** Selçuklu dönemi seramik kâse XII-XIII. yy. - İran Minai tekniği -  
The Smithsonian's Museum of Asian Art Washington

Bu eserde, yanındaki kadına çeng çalan bir erkek görülmektedir. Osmanlı dönemindeki çenglere oldukça benzeyen çalgı, yine açık arp sınıfına dâhildir ve köşeli bir yapıya sahiptir. Bu seramik dekor, Selçuklu döneminde çeng çalgısının kullanımına ilişkin bilgi sunmanın yanı sıra, bir kadına verilen dinletiden görünüm sunması bakımından da önem arz eder. Resim 11 ve Resim 12'de de benzer temanın işlendiği birer Selçuklu seramiği yer almaktadır.



**Resim 11:** Selçuklu dönemi seramik kâse-  
XIII. yy.başları - Kaşan / İran The Art  
Institute of Chicago'da sergilenmiş özel  
koleksiyona ait eser



**Resim 12:** Selçuklu dönemi seramik  
tabak-XII-XIII. yy. Kaşan/İran - Lüster  
tekniki-Dar al-Athar al-İlamiyyah



Resim 10, 11 ve 12’de görülen Selçuklu seramikleri, müzik aleti barındırmaları bakımından müzikolojik öneme sahip olmasının yanında, bir kadına dinleti sunulması, kadının eserlerde resmedilmesi gibi detaylarıyla, Türklerde kadına verilen önemi de göstermektedir. Nitekim XII-XIII. yüzyıllarda diğer Müslüman toplumlarda, kadının böylesi bir konuma sahip olduğunu söylemek güçtür.

Öney (2008) kadın figürünün Büyük Selçuklu şiirlerinde özlenen, sonsuz aşk duyulan sevgili olarak da sık işlendiğinden söz eder. Seramik dekorlarındaki bu görünüm de aynı anlayışın yansıması olmalıdır. Resim 13’te ise müzisyen kadın figürüyle bu kez bir seramik dekorda değil, seramik bir objede karşılaşmaktayız.



**Resim 13:** Selçuklu dönemi seramik figür XIII. yy.  
Los Angeles Country Museum of Art

Resim 13’te görülen figür, Los Angeles Country Museum of Art kataloğunda, “arp çalan müzisyen figürü” olarak belirtilmektedir.

Burada bir kez daha kadın bir müzisyen ile karşılaşmaktayız. Çeng çalgısını icra eden erkeklerin yer aldığı seramik dekorlar mevcut olsa da, sayıca çeng çalan kadın müzisyenlere göre çok azdırlar. Bu da Selçuklular’da, tıpkı Osmanlılar’da olduğu gibi, çengin sıklıkla kadınlar tarafından icra edilen bir çalgı olduğunu düşündürmektedir.

Büyük Selçuklu seramiklerinde, tarihten yansımalarla izlediğimiz kadınlar, bir anlatım kompozisyonu içinde canlandırılmıştır (Öney, 2008, s. 64). Kimi zaman av, kimi zaman aşk sahnesinde yer alan kadın müzisyenler, eğlencelerde de yer alırlar. Çengin Selçuklu eğlencelerinde kadın müzisyenlerin elinde yer aldığını, Resim 14’te görülen seramik eserde de izlemek mümkündür.



**Resim 14:** Selçuklu dönemi seramik kâse XII-XIII. yy. - İran Museum of Fine Arts



**Resim 15:** Harem Bahçesinde Meclis XVIII. yy. - İstanbul Levni - I. Ahmed Albümü

Resim 14'teki seramik kâsenin ortasında yer alan ağacın sağında, çeng çalan kadın figürü görülmektedir. Ortadaki ağaç, Türk sanatında sıklıkla görülen hayat ağacı; solda elinde kadeh tutan figür ise hükümdarı simgeliyor olmalıdır. Seramik dekorunda resmedilen bu sahne, hükümdarın bulunduğu bir ortamdaki eğlenceyi göstermektedir. Bu sahne, sonraki dönem Türk sanatında da yer alır. Örnek olarak Resim 15'te XVIII. yüzyılın başlarında resmedilmiş olan bir minyatür verilebilir. I. Ahmed albümünde yer alan ve Levni tarafından çizilmiş olan minyatürde, tıpkı Selçuklu seramiğindeki gibi, padişahın huzurundaki müzikli eğlence resmedilmiş ve kadın müzisyenler bu temanın içindeki yerlerini almaya devam etmişlerdir.

Kadın müzisyenlerin hükümdarın etrafında resmedildiği diğer eserlere aşağıda örnekler sunulmuştur. Resim 16'da orta madalyonda görülen hükümdarın etrafında, saray görevlileri içinde çeng çalan bir kadın yer almaktadır.



**Resim 16:** Selçuklu dönemi seramik kâse ve detay XII-XIII.yy. - İran - Minai tekniği - The Metropolitan Museum of Art

Resim 16’da müze kataloğunda “Hükümdar ve Görevlileri” olarak kaydedilmiş eser yer almaktadır. Çeng çalan kadın da bu görevlilerin arasında görülmektedir. Saray eğlencelerinde çalgı çalan kadınlara ilişkin bir Selçuklu seramiği ise aşağıda sunulmuştur.



**Resim 17:** Selçuklu dönemi seramik kâse XIII.yy. - Rey/İran - Minai tekniği Freer Gallery of Art (Öney, 2008, s. 69)

Freer Gallery of Art’da sergilenen bu eser, Rey kentinde üretilmiş ve minai tekniğiyle işlenmiştir. Burada İbni Bibi’nin de anlattığı, Selçuklu saray eğlenceleri, düğünler ve av şölenlerinde yer alan saray çalgıcıları canlandırılmıştır. Merkezde oturan bir kadın ve erkek saraylının yanında, farklı desenli kaftanlı çalgıcılar, onların altında ve üstünde ise sıra halinde,

saraya uğur getirdiğine inanılan, koruyucu dörder sfenks figürü canlandırılmıştır (Öney, 2008, s. 62). Çok değerli bir sanat tarihi uzmanı olan Öney, bu kompozisyonda yer alan müzisyenleri “tanbur, lir, flüt çalan kişiler” olarak tanımlamıştır. Bu açıklama muhtemelen müze kataloğundaki tanımın birebir çevirisi olmalıdır. Batılı kaynaklarda çeng yerine lir; def/davul yerine tanburin; ney yerine flüt denildiğine sık şahit olmaktayız. Burada da böyle bir isimlendirme hatası mevcut olmalı. Merkezde yer alan saraylı çiftin sağında, köşeli, açık arp sınıfına dâhil olan çeng, yanında def, onun yanında da muhtemelen üflemlerli bir çalgı çalan müzisyen figürleri görülmektedir. Saç biçimleri, kıyafetleri ve duruşları bu figürlerin kadın olduğunu düşündürmektedir.



**Resim 18:** Selçuklu dönemi seramik kâse-XII-XIII.yy. Kaşan(?)/İran - Minai tekniği  
Louvre Museum (PC, 2006, s. 116).

Resim 18. Persian Ceramics'den alınmıştır. İran coğrafyasında bulunmuş seramik eserlerin yer aldığı kitapta, muhtemelen Kaşan'da yapılmış ve üzerinde müzisyen bir kadının görüldüğü bu seramik tabak da yer almaktadır. Seramik tabaktaki çizim, incelediğimiz diğer eserlerden bazı farklılıklar göstermektedir. Yüz hatlarının net çizilmemiş olması, ayak ve el parmaklarının sivri uçlu çizilmesi, diğer Büyük Selçuklu eserlerinde pek görmediğimiz durumlardır. Bu seramiğin farklı bir ekole ait, ya da diğer ekollerden uzaklaşmış bir sanatçı tarafından dekorlandığı söylenebilir. Ancak bu konuda elbette son söz, sanat tarihi uzmanlarına ait olacaktır. Bunlarla birlikte bizim için önemli olan çalgı ve çalgı çalan kadındır. Seramikte, ortada görülen atının etrafında yer alan dört kişiden birisi olan kadın müzisyen, bir çeng çalmaktadır. Tabaktaki öteki çizimler gibi, çeng de diğer Selçuklu seramiklerinden kısmen farklı tasvir edilmiştir. Diğerlerinde görmediğimiz şekilde, tellerin alt kasnaktan, bağlanma yerinin altından sarktığı fark edilmektedir. Bu detay, özenle çizilmiştir. Uzun saçlı müzisyen

kadın, Orta Asya tipi kaftanı ve saç bandı ile görülmektedir. Sol eliyle çengi tutmuş; sağ eli ile telleri çekerek çalgısını çalmaktadır.

Resim 19’da ise Kelekian Koleksiyonunda yer alan bir esere ait fotoğraf görülmektedir. Lüster tekniği ile parlaklığı sağlanmış olan eserin siyah-beyaz fotoğrafı da sunulmuştur. Bu fotoğraf, Arthur Lane’nin 1965 yılında yayımladığı “Early Islamic Pottery” adlı kitabında bulunmaktadır. Lane bu eserinde Mezopotamya, Mısır ve İran coğrafyasındaki seramik eserlere ilişkin saptamalar yapmıştır. Kitabın önemli bir kısmı ise Selçuklular’a ayrılmıştır.



**Resim 19:** Selçuklu dönemi seramik kâse -XII-XIII. yy. Rakka - Kelekian Collection (Lane, 1965, ek 59.b)

Burada bir kez daha açık ve köşeli bir arp türü olan çeng icra eden bir kadın görmekteyiz. Kıyafeti ve başındaki diadem, onun bir saraylı olduğunu düşündürmektedir. Selçuklu sarayı kadınları arasında çalgı çalmanın, özellikle çeng icra etmenin sık görülen bir durum olduğunu söylemek mümkündür.

Uzun saçları ve Türk tarzı kaftanları ile kadın müzisyenler, Selçuklu seramiklerinde çengden sonra en fazla mızraplı çalgılar icra eden kişiler olarak karşımıza çıkar.





*Resim 20:* Selçuklu dönemi seramik kâse ve detay 1179-1198 Kaşan(?)/ İran  
The Fitzwilliam Museum

Ud çalan bir müzisyenin yer aldığı ve Resim 20.'de sunduğumuz eser, Cambridge'de sergilenmektedir. Lüster tekniğinin uygulandığı eserde yer alan ud ile birlikte ince uzun mızrabı da özenle çizilmiştir. Yine saraylı olduğunu kıyafetlerine bakarak söyleyebileceğimiz müzisyenin çalgıyı ve mızrabı tutuş şekli, günümüz ile aynıdır. Mızraplı çalgı çalan kadın müzisyenin yer aldığı bir diğer eser ise Resim 21'de görülmektedir. Çalgı incelikli işlemesi ile tasvir edilmiştir. Kadının başındaki diadem, onun bir saraylı olduğunu düşündürmektedir.



*Resim 21:* Selçuklu seramik kâseden görünüm ve detay XII.yy.sonu-XIII. yy. başı -  
Rey/İran - Opak monokrom sır üstüne lüster tekniği  
The Metropolitan Museum of Art

Ud çalan müzisyen figürü, seramik kâseler üzerindeki dekorlar ve seramik figürlerin yanı sıra, seramik bir testide de yer almaktadır. Resim

22'deki seramik testi üzerinde, ud çalan kadın müzisyen ve onun solunda def çalan başka bir kadın müzisyen görülmektedir.



**Resim 22:** Selçuklu dönemi seramik testi ve detay XII-XIII. yy. - Kaşan/ İran Minai tekniği Los Angeles Country Museum of Art

Resim 23'te kadın müzisyen figürü bu kez seramik bir dekorda değil, seramik bir bibloda tasvir edilmiştir.



**Resim 23:** Selçuklu dönemi seramik figür 12yy.- İran The Metropolitan Museum of Art (Mehrpuoyâ 2013)

Resim 22 ve Resim 23'te yer alan seramikler incelendiğinde, Selçuklu döneminde kadın müzisyenlerin def çaldıklarını söylemek mümkündür. Bunlara bir diğer örnek de aşağıda dört müzisyen kadının tasvir edildiği seramik bardakta görülür.



Resim 24'te kadın müzisyenlerin dekorlandığı Selçuklu dönemi seramik bir bardak yer almaktadır. Yer yer kırıkları olan ve dekorunun da zarar gördüğü bardak, seçilebilen figürleri ile bile müzikolojik açıdan büyük önem arz etmektedir.



**Resim 24:** Selçuklu dönemi seramik bardak ve detay - XII-XIII. yy. / İran Gulbenkian Museum

Seramik bardak incelendiğinde, en sağda bendir benzeri büyükçe def; sağdan ikinci sırada tanbur gibi yuvarlak kasnaklı, sapın kasnağa yakın bölümü geniş ve oymalı olan mızraplı bir çalgı; onun yanında flüt / kaval ya da ney; en solda ise, net olmamakla birlikte, zil çalan bir müzisyen görülmektedir. Burada yer alan bendir benzeri def, Resim 22 ve Resim 23'te yer alan deflerden farklıdır. Onlar küçük def örnekleri iken, buradaki oldukça büyüktür. Küçük defler çenenin altında, göğsün yanında çalınırken, burada yer alan bendir günümüzdeki gibi yüzün yanında, diğerlerine göre daha yukarıda tutularak çalınmaktadır.

Defin günümüzde de ölçüleri birbirinden farklı, pullu, zilli, zincirli şekilleri; bendir, def, tef, daire gibi türleri ve söyleniş biçimleri vardır (Uslu, 2011, s. 67). Büyük kasnağa sahip deflerin, Orta Asya Kam (Şaman) davulu ile olan akrabalığı açıktır. Seramik eserlerden Selçuklu döneminde de çeşitli tip ve büyüklükte deflerin olduğunu ve kadınların sıkça bu sazı icra ettiğini söylemek mümkündür.

Pamiri Tacik tanburlarına benzeyen ancak tar gibi göğüste tutularak çalınan mızraplı bir saz icra eden müzisyenin hemen solunda, üflemeli bir çalgı çalan kadın müzisyen yer almaktadır. Türkmenlerden Kırgızlara Türklerin kavalı yaygın olarak kullandıkları bilinmektedir (Ögel, 1987, s. 446-447). Fakat bu seramik bardak üzerindeki diğer çalgılar ve

müziyenlerin kıyafeti, Uygur saray müziyenlerinde de sık sık görüldüğü gibi başlarında yer alan haleler, icra edilen müziğin sanat müziği olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla çalgının kaval olduğu fikrinden uzaklaşılabilir.

Ney, Azeri kaside şairi Katran Tebrizi'nin (1010-1080) ve Hakan Şirvani'nin (1120-1199) Divan'larında söz ettikleri sazlardandır. Nizami Gencevi (1141-1214) de Türk neyinden bahseder. İbn Bibi, Selçuklu beyi Alâeddin II. Keykubad ve emirlerinin Mevlana'yı ziyaretlerinde okunan kaside ve gazellerle, üflenen neylerden söz eder (Uslu, 2011, s.73). Kıyafetleri ve başlarındaki halelerle saray görevlisi oldukları söylenebilecek olan müziyenlerden söz edilen bu noktada, Türk saraylarında icra edilen müziğin kökenine kısaca değinmek faydalı olacaktır.

İlk oluşumları daha önceki dönemlere dayanmakla birlikte, sanat ve halk müziğinin kesin ayrımını 840 yılında Turfan Bölgesinde kurulan Uygurlar'a dayandırmak mümkündür. "Suiname" adlı Çin kaynağında, Uygurlar'ın kimi merkezlerinde çeşitli çalgılardan oluşan orkestralar kurdukları ve bunların saraylı kıyafetleri giydikleri belirtilir (Arslan ve Öger 2008, s. 9; Aslanapa, 2002, s. 305).



**Resim 25:** Uygur Saray Müziyenleri (IX-X.yy) Turfan

Yukarıdaki Uygur duvar resminde görülen ve Çin kaynaklarında da varlığından söz edilen saraylı kıyafetleri giymiş kişilerin, halk müziği yapanlardan, gerek kullandıkları sazlar, gerek düzenli diziliş, gerekse kıyafetleri ile farklılık göstermesi; bu müzik türünde yer alan ağız orgu, arp gibi çalgıların kırsal kesimde değil de kentte yaşayanlar tarafından kullanılması gibi pek çok örnek, Türk müzik tarihinde halk müziği - sanat müziği ayrımının IX. yüzyıla dayandığını söylememize imkân tanır<sup>2</sup>. Osmanlı saray müziğinin (dolayısıyla sanat müziğinin) kökenlerini, bu dönemlerde aramak doğru olacaktır. Dolayısıyla Selçuklular döneminde saraylarda, ud, çeng, ney gibi çalgılarla icra edilen sanat müziği ve halk

<sup>2</sup> Konuya ilişkin detaylı bilgi için bk. (Göher Vural, 2016).

arasında kopuzdan evrilmeye başlayan telli çalgılar, kaval gibi üflemeli çalgılarla icra edilen halk müziği ayırımından söz etmek mümkündür. Haklarındaki pek çok kaynak Moğol saldırılarında yok olmuş olan Selçuklular'a ilişkin seramiklerin değerlendirilmesi, bu açıdan da büyük önem taşır. Şüphesiz bu müzik türlerinin özellikleri zaman içinde değişim göstermiştir.

Selçuklu saraylarında daimi müzisyenlerin bulunduğu bilinmektedir. Anadolu Selçukluları'nda da bu durum devam etmiştir. I. İzzeddin Keykavus'un muhteşem düğün töreninde Selçuklu sarayında görevli saray musikişinaslarının (mutriban-i şehzade ve haşşe) yer aldığı kaynaklarda belirtilmiştir (Turan 1988, s. 38). Selçuklu seramikleri, bu müzisyenlerin kadınlar arasından da tercih edilebildiğini göstermektedir.

Bu müzik türleri ile birlikte, Selçuklu döneminde "nevbet-i pencane" adıyla bilinen nevbet vurma (Turan, 1980, s. 395) geleneği, yine bu dönemde nevbet takımlarının bulunduğu dair belgeler ve minyatürler (Gazimihal 1955, s. 6; Turan, 2005, s. 199) ile varlığından haberdar olduğumuz askerî müzik ve Anadolu Selçukluları ile tasavvufî özellik de kazanan dinî müzik türleri de mevcuttur.

Tekrar Resim 24'e döndüğümüzde, seramik bardakta en solda yer alan ve zil çalan figür, bu eserde çok net görülemez de zil çalan kadın bir müzisyenin yer aldığı diğer bir seramik eser aşağıda sunulmuştur.



**Resim 26:** Selçuklu dönemi dört kalem için seramik hokka-XIII.yy. ilk dönemleri - İran Yükseklik: 7.7 cm, Genişlik: 10.9 cm Freer Gallery of Art

Freer Gallery'de bulunan minai desenli, 13. yüzyıl mürekkep hokkasının gövdesinde yer alan zil çalan, figür, başındaki diadem nedeniyle saraylı bir kadın olmalıdır. Burada hokkanın boyun kısmında görülen sıra halinde sfenksler, sarayı koruyan, doğaüstü gücüne inanılan tılsımlı yaratıklardır (Öney, 2008, s. 62). Vurmalı çalgılardan olan zil, Selçuklu kaynaklarından Sarhadi'nin eserinde "tasfik" adıyla görülür (Uslu, 2011, s. 70). Genellikle metal iki küçük parçanın baş ve orta (bazen işaret) parmakları ile tutularak birbirine vurulmasıyla ses çikartır.

Çalışmamızda daha önce hükümdarın etrafındaki müzisyenlerden söz ederken, hep çeng çalan kadın müzisyen figürü örnek olarak sunuldu. Ancak aşağıda hükümdarın etrafında bu kez tanbur benzeri yuvarlak kasnaklı bir çalgı icra eden kadın müzisyen yer almaktadır.



**Resim 27:** Selçuklu dönemi seramik kâse - XII.yy - İran Minai tekniği  
Yükseklik: 8.89 cm - Çap: 21.59 cm. Minnieapolis Institute of Art

Yuvarlak kasnaklı, düz ve uzun saplı bu çalgının, tanbur olduğunu söylemek mümkündür. Müzisyenin seramik eserin genel kompozisyonu içindeki yerine baktığımızda, hükümdarın etrafında, ona hizmet eden kişiler içinde yer aldığını görmekteyiz.

Tanbur, geçmiş dönemlerde tıpkı şimdiki “saz” tabiri gibi genel bir isim iken, ıklığ, rebab, kopuz gibi sazlardan geliştirilmiş başka bir saz haline gelmiştir. Azeri kaside şairi Katran Tebrizi (1010-1080) tanburdan söz etmiştir. Nizami Gencevi de(1141-1214) telli ve mızraplı tanburdan bahsetmiştir (Uslu, 2011, s. 64).

Selçuklu eserlerinde astrolojik figürlerin yer aldığı kimi kompozisyonlarla karşılaşırız. Güneşin ve gezegenlerin tasvir edildiği aşağıdaki Selçuklu seramiği, astral figürler barındıran eserlere çok güzel bir örnektir. Müzikolojik açıdan bizi ilgilendiren ise ud çalan Venüs simgesidir. Venüs, çalışmada sunulan diğer kompozisyonlarda çeng çalan bir figür iken burada elinde udu ile görülmektedir.



**Resim 28:** Selçuklu dönemi seramik kâse ve detay XII-XIII. yy. - Orta ya da Kuzey İran - Minai tekniği. The Metropolitan Museum of Art

Bilindiği üzere Selçuklular'ın ataları, diğer tüm Türkler gibi Orta Asya'dan gelmiştir. İslamiyet'ten önce Orta Asya Türkleri arasında çok yaygın olan Gök Tanrı inancı, kozmolojik bakış açısı ve astrolojinin gelişmesinde büyük yere sahiptir. Dolayısıyla Türkler için gök unsurları çok önemli olmuştur. Bu nedenle çeşitli kültürel ürünlerinde gezegenleri sıklıkla konu etmişlerdir.

Türklerde sık sözü edilen gezegenlerin başında Zühre (Venüs) gelmektedir. Zühre sadece Türklerde değil, pek çok medeniyetin kültürel yapısında yer almıştır. Anadolu'da genellikle "çolpan yıldızı", "çoban yıldızı" olarak adlandırılan Zühre, sabaha doğru doğduğu için "tan yıldızı", "sabah yıldızı" isimlerini de almıştır. Gündoğumundan önce beş saat kadar gökyüzünde görülen Venüs, kervanların yönlendirilmesinde, çoban sürülerinin otlatma zamanının geldiğinin anlaşılmasında vb. işlevsel olarak kullanıldığından ötürü, astrolojik olarak da çok sevilmiş olmalıdır. Orhun yazıtlarında adı anılan Venüs, Kutadgu Bilig'de de sevgi unsuru olarak zikredilmiştir (Çaycı, 2002, s. 26; Roux, 1994, s. 104; Ögel, 2010, s. 213). Çok parlak olması da güzellikle ve kadınla özdeşleştirilmesinde neden olmuştur.

Kırgızlar ise Zühre için "ayın kızı" tabirini kullanmışlardır. Yakut Türkleri ise Zühre'yi "çok güzel bir kız" olarak tanımlarlar (Ögel, 2010, s. 213-214). Bu ifade, Kırgız Türklerinin Zühre'ye (Venüs) dişi bir kimlik yüklediklerini göstermektedir. Selçuklu ve sonrasında Osmanlı eserlerinde de Venüs dişi olarak tasvir edilmiştir. Venüs'ün müzisyen kişiliği Osmanlı zamanı eserlerinde de devam eder. Örneğin önemli gerçeküstü mitolojik

imgelerin kullanıldığı eserler arasında yer alan Acâ'ibül-mahlûkât'taki (Göğebakan, 2014, s. 128) tasvirlerde Zühre/Venüs Gezegeninin simgesi, müzisyen bir figür olarak çizilmiştir (And, 2011, s. 353).

Bu bilgiler ışığında Resim 28'e tekrar bakalım. Eserin merkezinde güneş, hemen etrafında ise Venüs, Jüpiter, Mars, Merkür ve Satürn'ü temsil eden figürler görülmektedir. Selçuklu eserlerinde rozetler halinde verilen burçlara rastlanır. Burçlar, genellikle Türk tarzı bağdaş kurarak oturan ve ellerinde burç sembolü tutan figürlerle sembolize edilmişlerdir (Öney, 1967, s. 128). Eser, Metropolitan Müzesinde "Astronomik ve kraliyet figürleri kâsesi" olarak adlandırılmıştır. Selçuklu sanatında her gezegenin tipik, ikonografik bir karşılığı vardır. Daha önce de söz ettiğimiz üzere Venüs, genellikle elinde bir müzik aleti çalan kadın figürü ile belirtilir. Çalışmamızda yer alan diğer seramik eserlerdeki Venüs, çeng ya da lir çalarken, burada elinde ud benzeri bir çalgı çalmaktadır.

## **2. SONUÇ**

Büyük Selçuklular'a ait seramik figürler ve bilhassa üzerlerindeki dekorlar, onların kültürel yaşamları hakkında bizlere değerli bilgiler sunarlar. Biz bu çalışmada kadın müzisyenlerin söz konusu eserlerde ne şekilde yer aldığını ve hangi çalgıları çaldıklarını inceledik. Buna göre aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Büyük Selçuklu seramiklerinde kadın müzisyenlerin sıklıkla konu edildiğini görmekteyiz. Söz konusu kadınların önemli bir kısmının, tıpkı erkek figürler gibi, başlarındaki diademe ve kıyafetlerine bakarak saraylı olduğunu söylemek mümkündür.

Kadın müzisyenlerin en fazla bir çeşit açık arp türü olan çeng, daha sonra ud, tanbur gibi mızraplı sazlar, ney, çeşitli büyüklükteki defler ve zil çaldıkları görülmektedir. Açık ve köşeli arp tipindeki çengler, Osmanlı dönemi çengleri ile benzerlik gösterir. Oturarak icra edilen bu saz, orta büyüklüğe sahiptir. Udların yapısı ve ud mızrabının tutuluşu günümüz ile büyük benzerlik göstermektedir. Yuvarlak kasnaklı tanbur ve Pamiri Tacik tanburunu andıran mızraplı çalgılar da yine Selçuklu seramiklerinde kadın çalgıların elinde tasvir edilmiştir. Üflemeli çalgıların ney olduğu düşünülmektedir. Çeşitli büyüklükteki defler, farklı tutuluş biçimleri ile görülmektedir. Parmaklara takılarak çalınan ziller de kadın müzisyenlerin icra ettikleri çalgılar arasında yer alır.

Buldukları ortam ve kıyafetleri, seramiklerdeki kadınların bir kısmının soylu; bir kısmının ise saray müzisyeni olduğunu; çalgıları ise sanat müziği icra ettiklerini düşündürmektedir.

Kadın müzisyenlerin, hükümdarın etrafında, saray görevlisi olarak tasvir edildiği de yine seramiklerin incelenmesi sonucu elde edilen

bilgilerdendir. Selçuklu saraylarında mesleği müzik yapmak olan kadınlar olduğunu, bu seramiklere bakarak söylemek mümkündür.

Büyük Selçuklu seramiklerinde kadın, müzikli sahnelerde sadece çalgı çalan olarak tasvirlenmemiştir. Aynı zamanda kendisine müzik dinletisi sunulan figür olarak da yer almıştır. Bu durum, dönem düşünüldüğünde kadına verilen değeri ortaya koymasından önemlidir. Nitekim Büyük Selçuklular'ın çağdaşı olup, Türk olmayan diğer pek çok toplumda kadının böylesi bir konuma sahip olduğunu söylemek güçtür.

Büyük Selçuklu seramiklerinde kadın müzisyenler, kimi zaman mitolojik ya da astrolojik bir sahnenin temel figürlerinden birisi olarak, kimi zaman müzikli eğlencelerde temel veyahut yardımcı figür olarak, kimi zamansa seramik eserin madalyonu içindeki temel figür olarak tasvir edilmişlerdir. Bunların yanı sıra aşk sahnelerinde de kendisine dinleti sunulan kadın ya da sevgilisine müzik icra eden kadın olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca diğer seramik objeler içinde de (biblo benzeri) müzisyen kadınlar yer almıştır.

Sanat eserlerinde sık ve detaylı şekilde tasvir edilmeleri, kadınların Selçuklu sarayında önemli bir yere sahip olduğu, kendisine dinleti sunulacak kadar değerli görüldüğü, vurmaları, telli, mızraplı, üfleli çeşitli çalgılar çalarak müzik hayatının tam içinde oldukları sonuçlarına varmamızı sağlamıştır.

#### KAYNAKLAR

- And, M. (2011). *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Arslan, M. ve A.Öger. (2008). "Uygur Türklerinde Bazı Çalgılar ve Çin Kültürüne Etkisi". *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C.VIII, S.2. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Aslanapa, O. (2002). *Türk Dünyası El Kitabı*, C.2. Ankara.
- Balaban, A. (2006). *İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Başegit, Y. (2008). *Türk-İslam Seramiklerinin Çağdaş Seramik Sanatına Etki ve Yansımaları*. Sanatta Yeterlik Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beşiroğlu Ş. Ş. ve Koçhan G. (2008). Çeng: Bir Çalgının Toplumsal Cinsiyet Üzerinden Kadın Simgesi Olarak Kuzey Hint, Timur ve Osmanlı Saraylarındaki Görsel Malzemeler Üzerinden Değerlendirilmesi. *ICANAS Bildiriler Kitabı* içinde 9/1. (127-139). Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Brooklyn Museum*. Ağustos 2015, <https://www.brooklynmuseum.org>.



- Çaycı, A. (2002). *Anadolu Selçuklu Sanatında Gezegen ve Burç Tasvirleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay. / 2911.
- Dar al-Athar al-İlamiyyah – Kuveyt*. Temmuz 2015, <http://darmuseum.org.kw>.
- Deveci, A. (2013). Türk Mitolojisinin Görsel Sanatlarımızdaki Yeri Nerede? *Turkish Studies*, 8 (13), 795-810.
- Eberhard, W. (2002). Eski Çin Kültürü ve Türkler. (İ. Berk, Çev.). *Türkler içinde* (1, 533-539). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Ettinghausen, R. (1970). The Flowering of Seljuq Art. *Metropolitan Museum Journal*, V. 3, 113-131.
- Freer Sackler - The Smithsonian's Museum of Asian Art*. Şubat 2015 - Eylül 2015, <http://www.asia.si.edu>.
- Gazimihal, M.R. (1955). *Türk Askeri Muzikaları Tarihi*. İstanbul: Maarif Basımevi.
- Gögebakan, Y. (2014). Resimsel Anlatım Bakımından “Acaibü'l Mahlukat”, “Tercüme-i Miftah Cifrü'l-Cami” ve “Ahvâl-i Kıyâmet” Eserlerindeki Mitolojik Unsurlar. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (26), 123-141.
- Göher Vural, F. (2016). *İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik - Hun, Kök Türk ve Uygur Devletleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gulbenkian Museum*. Kasım 2014 - Eylül 2015, <http://museu.gulbenkian.pt/Museu/en>.
- Gumilev, Lev N. (1999). *Eski Türkler*. (A. Batur, Çev.). İstanbul: Birleşik Yay.
- Hornbostel & Sachs. (1984). Harp. In *The New Grove Dictionary of Musical Instruments* (2, 131-165). USA: Ed. Stanley.
- İnayet, A. (2002). Türklerin Çin Kültürü Üzerindeki Etkileri. *Türkler C. 4 içinde*. Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Lane, A. (1965). *Early Islamic Pottery - Mesopotamia, Egypt and Persia*. Londra: Faber & Faber.
- Los Angeles Country Museum of Art*. Nisan 2015-Ağustos 2015, <http://www.lacma.org>.
- Louvre Museum*. Şubat 2015 – Eylül 2015, <http://www.louvre.fr/en>.
- Mackerras, C. (1968). *The Uighur Empire 744-840 - According to The T'ang Dynastic Histories*. Canberra.
- Mehrpouyâ, J. (2013). Artisanats traditionnels de l'Iran la poterie, la tuile émailée la céramique avant l'islam. *La Revue de Teheran, Roya Razzaghi*. No:89.
- Minnieapolis Institute of Art*. Ağustos 2015, <http://new.artsmia.org>.
- Museum of Fine Arts*. Haziran 2015- Ağustos 2015, <http://www.mfa.org>.
- Ögel, B. (1987). *Türk Kültür Tarihine Giriş 8- Türklerde Devlet ve Ordu Mehteri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri Dizisi: 46.
- Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi II - Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öney, G. (1967). İran Selçukluları ile Mukayeseli Olarak Anadolu Selçuklularından Atlı Av Sahneleri. *Anadolu (Anatolia)*, (11), 121-159.
- Öney, G. (2008). Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın. *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XVII/1., 55-75.
- Pergamon Museum*. Ağustos 2015- Ekim 2015, <http://www.smb.museum/en/museums-and-institutions>.
- Persian Ceramics- From the 9 th to the 14 th Century*. (2006). Edt. Giovanni Curatola. Milano: Skira.

Feyzan Göher Vural  
Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın Müzisyenler  
Women Musicians on the Great Seljuk Ceramics

- Philadelphia Museum of Art.* Ağustos 2015- Eylül 2015, <http://www.philamuseum.org>.
- Roux, J. P. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini.* (A. Kazancıgil, Çev.). İstanbul: İşaret Yay.
- Sevim, S. S. (2003). *Seramik Dekorları.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Yay.
- The Art Institute of Chicago.* Mart 2015- Ağustos 2015, <http://www.artic.edu>.
- The Fitzwilliam Museum.* Nisan 2015 – Ağustos 2015, <http://www.fitzmuseum.cam.ac.uk>.
- The Metropolitan Museum of Art.* Kasım 2014 - Ağustos 2015, <http://www.metmuseum.org>.
- Turan, O. (1980). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti.* İstanbul: Dergah Yay.
- Turan, O. (2005). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti,* İstanbul: Ötüken Yay.
- Uslu, R. (2011). *Selçuklu Topraklarında Müzik (Hoca Ahmed Yesevi'den Hz.Mevlana'ya).* Konya: Konya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Victoria & Albert Museum.* Aralık 2014 - Eylül 2015, <http://www.vam.ac.uk>.